
KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

MÓRICZ ZSIGMOND

BORI IMRE

II. LÁTSZAT — VALÓSÁG — TÖRTÉNELEM

Móricz Zsigmond művészi kibontakozásának a kor modernista törekvéseivel való találkozása mellett alapfeltétele volt valóságlátása jellegének megváltozása, valóságismeretének az elmélyülése is. A „szép történet” és a „szép világ” illúziója összefügg egymással, nem lebecsülhetők tehát azok az erőfeszítések, amelyeket a fiatal írónak ki kellett fejtene, hogy a magyar társadalom valóságos emberi, társadalmi, történelmi kérdéseinek a közelébe férközhessék. Annak a körnek, amelyben mozgott, alig volt szociológiai érdekltsége, s ha volt is, a „rég Magyarországot” sírta vissza, népköltési gyűjtőutakra pedig még a naiv fiatalember indult, akinek ironikus felfogással készült portréját (valójában az író fiatalkori önarcképét) az *Arvalányok* szövegében találjuk meg. Leghasznosabbnak a Monográfia Társasággal való együttműködését tarthatjuk: a „társadalmi tények” iránti érdeklődése ekkoriban edződött meg, és gyűjtését, értékesítését is gyakorolta — amit majd a *Sárárany* írása közben kamatoztat is. Biztos fogódzóink azonban nincsenek Móricz szociológiai érdeklődésének a kialakulásával kapcsolatosan, nem tudjuk, melyek voltak közvetlen forrásai. Taine hatásával ugyan számolhatunk, a konkrét társadalmi élettel való kapcsolatok kialakulásában azonban mégsem vehetjük tekintetbe jelentősebb mértékben, s nem tudjuk azt sem, hogy mit és mennyit szűrt ki a korszak sajtójából és szépirodalmi alkotásaiból. Éppen ezért a figyelem a Móricz-novellák és regények szövegében jelentkező, majd elhatalmasodó kettősségeknél állapodik meg, és az író sajátos „kétlelkűségének” nyomait kutatja, azaz az iránt érdeklődik, hogy az 1900-as években a látszatok rajzaiba hol, mikor és hogyan tör be a „valóság”, azaz a „szépbe” a „rút” és a „csúf”.

Csak részletekről, villanásokról lehet szó természetesen, mint például A koszorú című 1907-es elbeszélésének nyitójelenetében is: „A szép fiatalasszony gyűlölettel pillantott körül, a kietlen temetőben idegenül, árván, elhagyottan érezte magát. Bántotta a csúf ősz, a szárazon összezsugoro-

dott akácfalevelek szemete az úton, a megfakult porszínű giz-gaz, a satnya akácfabokrok, amelyek máris mutogatták tüskés, kellemetlen vesszőiket, a rideg, nagy márványdarabok, amelyek szinte nyomtatóul vannak ráhelyezve a sírokra, kerítés nélkül, virág nélkül, kivörösülő téglákra építve. Borzalmas alföldi temető, hol a halottaknak éppen olyan kevés jut a szép hangulatokból, mint az élőknek. Oh, azok a szép felvidéki kis temetők! . . .” Illúziók és valóság küzdelméről van szó, s mind nyilvánvalóbbá válik, hogy nem a hősöknek, magának az írónak kell megvívnia művészi csatáját, hol a valóság erőszakos behatolási szándéka ellen, hol pedig a makacsul jelen levő illúziók legyőzése érdekében. Mind tudatosabban észlelt és ábrázolt kettősségről van szó tehát a Móricz-írásokban, arról, aminek miniatűr képét az 1908-ban írott *Birtokjavítás* című novellájában találjuk:

„De alig töltöttek három napot a tündérhelyen, megjött az első csalódás. Szép napfényes napok jöttek, s mind eltűnt az ezüst a fákról; ott maradt helyette a szürke, fekete, romlott, varjúkárogtta váz, s hideg és sár egymást váltotta, az Egér-patak feldagadt a küszöbig, s az idegen kis falu szegényesen, szomorúan terpedt a gyászos és alkalmatlan kastély körül . . .”

Idézhetjük A cica meg a macska című, ugyancsak az évtized végén írott novellájának mikro-részletét is, hogy teljessé tegyük az írói társadalom-látásról alkotható képünket: „Itt a háza, a derék urasági lak, amely körül alázatosan gunnyasztanak az apró zsellérviskók. A tőzszédjában csinos kőház, ebben magagazdája a paraszt, aki ott lakik.” Írónk „modernista” korszaka műveiben található empirikus tapasztalatoknak ez a rétege a fiziológiaikkal egyidőben, s azokkal a lehető leg-szorosabb összefüggésben jelent meg, funkciója azonban éppen úgy más, mint tárgyalási módja. Az élettani jelenségek iránti érdeklődésben naturalista örökség és a szecessziós „életlátás” ráhatásai keverednek, míg kifejezésük az expresszivitás igényét táplálta már a *Sárrarany* írásának idején, majd pedig az 1910-es évek második felében, amikor a *Lobogó szövétnék* címet elvetve *A fákllya* lesz regénye címe, és amikor megírja *Szegény emberek* című nagynovelláját az expresszionista próza ismerveivel összhangban. Nem lesz véletlen, hogy olyan nagyjeleneteket is szövegeibe komponál, amelyeknek expresszivitása a jelképiséget háttérbe szorítja, és a látomás expresszív formájához közelíti. A társadalmi empiria közlésének is vannak nyilván előzményei, tünetértékű azonban, hogy bár együtt jelennek meg az élettani jelenségek ábrázolásával, harmóniájukat megteremteni nem tudja, minthogy nem is lehetett már, amit az epikának a századforduló idején már oly jól látható válsága jelezett is világszerte. A „költőinek” és a „tárgyasnak” egymástól való elidegenüléseként is felfogható az észlelt differencia. Mégis jellemzőnek kell tartanunk, hogy az ilyen típusú közlések egy része az író szférájában ma-

rad, azaz kívül reked a művészi közlés körén, tehát a novellák, regények hőseinek a tudatvilágán is. Ezt bizonyítják a novellákból kiragadott részletek, még inkább pedig a *Sárarany* című regénye, amely Móricz első s egyben legjellemzőbb modernista alkotása.

Az empiria szerepének jelentőségéből természetesen ez mitsem von le. A legtöbbször fogalmi nyelven írott részletek egyszerre ellenpontozzák az önlétükbe merült hősök „világképét”, és tükrözik Móricznak a magyar társadalom múltját és jelenét megismerő, értékelő, felmérő gondolati munkája arányait. Ebből a szempontból értékelhetjük modernista korszaka regényeinek társadalmi színtereit is. Ahogyan a novellákban megjelenő a kastély, illetve az ispán-ház, a zsellérfalu és a magánparaszt portája kínálta háromszögelési pontokat, olyan módon telepít — nyilvánvalóan egészen tudatosan — egy-egy regényt a magyar társadalom általa elképzelt szociológiai „rácsának” fő csomópontjaira. Nem véletlen, hogy e korszak majdnem minden regénye más társadalmi színteret örökít meg, ám a nagyvárosnak, Budapestnek a kizárásával; hacsak nem értékeljük a *Házasságtörés* című 1922-es Pesten játszódó regényét annak, amelyet azonban mégsem nevezhetünk igazán „pesti” regénynek. Ez az a korszaka egyben az írónak, amikor a nem agrár világ kérdései felé is tájékozódni akart, hiszen magától az írótól tudjuk, a *Jószerecsét* című regényét 1914-ben nagynak akarta, „bőségesnek fulladtnak” tervezte — olyan ambóciókkal, amilyenekkel 1909-ben a *Sárarany* megírásába kezdett.

A *Sárarany* a társadalmi empiria móríci formájának is mintadarabja. Fényt vet történelemfelfogására, amikor elmondja a Karay család történetét egészen Arany János nemzet-konceptiójának a szellemében, hiszen Arany, mint Sőtér István írja, a „királyt, a nemest és a népet egyazon család fikciójába foglalta”. Móricz a vérség fikciójával fogja együvé a Karayakat és cselédségüket: „Különös szerencse védte, hogy sem tatárdúlás, sem törökvész nem pusztította el a népet; évszázadról évszázadra bátorságban lakott itt, s családi jobbgysága volt a Karayaknak. Közülük vált ki a földesurak személyi cselédsége, s az urak meg az úrnők szerelmi fölöslege századokon keresztül itt ömlött szét a hajdani kevésbé válogatós korokban. Volt is már valami fajbéli közösségérzet az urak meg a parasztek között, s Öreg-Karán báró Karay Pált a nagy honarulás után azzal a joggal utálták meg a karai parasztek, amivel az atyafit az atyafi. Ez a legádázabb gyűlölet, ez engesztelhetetlen.” Ez a honarulás, a kuruc mozgalom felszámolása, bontotta meg urak és parasztek addig idilli együttélésének a harmóniáját, hiszen a XVIII. század elején Móricz Zsigmond szerint a „magyar paraszt... egy szinten volt a kurtanemesekkel, csak éppen a politikai jogok hiányoztak a számára”. Egy nagymérvű polarizálódás indult meg, ennek része volt, hogy „egész vármegyét tevő uradalmaiból” Karay Pál kiverte az őslakosságot és német

telepeseket hozott helyébe. Ekkor szorultak a karaiak ki „akasztófapusztára”, és ott alapították meg Kiskarát. „Innen ered — mondja Móricz —, hogy a kiskarai paraszt lelkében máig ott van az istenfélelem tözsomszédságában az uraság eileni gyűlölet. Tehetetlen, századokra elraktározott, ma már nem is öntudatos érzés.”

Móricz történelemlátásának jellemzője a magyar falu életéről kialakított felfogása is. „Kiskarán — írja a regény harmadik fejezetében — csaknem két század óta élt a magyarság egyforma életet. Összel, tavasszal szántottak, vetettek, régen faekével, nem is olyan régóta egyszerű vascsoroszlyákkal.” Az empiria állapítja meg a falu társadalmi és gazdasági életének elmaradottságát, a paraszti gazdálkodás igen maradi öncélú, az önellátás igényeinek kielégítését szemmel tartó „logikáját”, hiszen csak búzát természet valójában. „Mert a kukoricából elég, ami a disznónak elég. Krumpli, az is sok, ami van. Mit teremjen még az istenadta föld? Egypár szál cirkot seprűnek, néhány sor napraforgót egy kis olajnak, répát a tehénnek, sütőtököt a gyerekeknek, egy vető kendert az asszonynak. A többibe aztán búzát, búzát.” De az ideológus értelmezi mindennek az életmódra, viselkedésre, gondolkodásra gyakorolt hatását: „Nyaratszaka folyik a kemény tülekedő munka a földdel, amely már nem is a termőföld megművelésének látszik, hanem a nagy közönyös, kiélt föld hátán egy árva, maroknyi, elkeseredett népség harcának a mindennapi kenyérért. És ez a harc igen keserves, a kiskarai ember nem ér öregkort; időnekelőtte megszakítja magát a munkával. De ezt a harcot is a századok alatt kifejlődött szokás diktálja...” Am nem elégzik meg ennyivel: a falu lélektanáról is véleményt formál — nyilvánvalóan nem függetlenül a múlt század utolsó évtizedeiben erőteljesen jelentkező, a XX. század elején pedig még aktív elméletek hatása alatt, igaz leegyszerűsödötte, de még mindig romantikus dicsfényében. A *Kelet népe* értelmezésének egyik változata a Móriczé, s benne a pszichológia kérdése kerül előtérbe egy Ady Endre Kelet-képzeteinek gazdagsága s egy Ignotus kulturális helyzetfelmérése ellenében (a *Nyugat* bevezető írásában). A *Sárarany* Kiskarája életének egyhangúságát, változatlanság nélküliségét végeredményben Móricz nem a termelőerők elmaradottságával, hanem a magyar nép „keleti” lelkiségével magyarázza, amelyet a kereszténység legfeljebb külsőségeiben változtatott meg, csak „átkeresztelt”, mint tette a Boldogasszonnyal, a magyar ősvallás istenaszónyával (miként Kálmány Lajosnál olvashatta), de az „ősi pogányság világnézetét”, a „természetimádásnak valami különösen zsongó vallási áhítatát” megsemmisíteni nem tudta. És nemcsak „vén mesemondók” kinézése őrzi a „kírgiz puszták kemény típusát”! „A jeges északra szakadt atyafiakra vall itt minden szó, tett; a nyugatra került faj őrzi itt a napkelet lelkivilágát. E földön, ahol csak évmilliók előtt suhogott és dörögött a tenger, még nem is ismerik a nagy cethalat, melynek hátán áll

a világ... Hol vették, hány ezer éve őrzik a tenger-halász ós fantasztikus ötletét, talán a finn-vogul atyafiak meg tudnák mondani..." A friss *Nyugat* lelkes olvasója éppen úgy vall itt magáról (A nagy Cethalhoz című Ady-vers a folyóirat 1908. október 1-i számában jelent meg!), mint az Akadémia kiadványait tanulmányozó fiatalember. Kálmány Lajos tanulmányait azonban mindenképpen ismerte a népköltészeti utakra induló: Kálmány emlegeti a *Világunk alakulásai nyelvahagyományainkban* című tanulmányában (1893) a világot hátukon tartó cethalak hiedelmképzetét.

Nos, ez és az ilyennek látott magyar falu érkezik a *Sárárany* lapjain évszázados életének a fordulópontjához. Móricz közvetlen vagy közvetett tapasztalatai reflektálódnak abban a tényben, hogy regényének főhőse a belterjes jellegű termeléssel robbantja ki a maga „különös forradalmát” a faluban, és hogy éppen az ilyen típusú gazdálkodásra való áttérés időszzerűsíti mind a bérlet, mind a parcellázás kérdéseit, illetve a kettő közötti választás kényszeréből következő dilemmákat, és élezi ki a birtokstruktúra kedvezőtlenességéből adódó ellentéteket, hiszen ebben az ún. „korlátolt forgalmú birtoknak”, azaz a hitbizománynak az aránya feltűnően és káros mértékben nagy volt. Ilyen módon a szabad földforgalom a megművelhető földeknek aránylag kis hányadára terjedt ki. Más tényezők közrejátszásának figyelembevételével is ezért állapíthatta meg a *Magyarország története 1890—1918* (Budapest, 1978), hogy a parcellázással „a parasztság mértéktelen erőfeszítések árán” tudott csak „valamit lecsipkedni az évszázados ellenfél birtokaiból, de ez a birtokmegosztás alapvető arányait csekély mértékben módosította”. Ennek kontextusában a magyar nagybirtok kérdései is adottak voltak, s Móricz sem kerüli meg őket, amikor empirikus tényként közli, hogy a kiskarai uradalom bérbe van adva a zsidó Lichtensteinnek, a „Liscsánynak”, aki éppen arra készül, hogy örök áron megvegye a főbérlettől független Nagyszeget és Pallagot. Mert „erre a két darab földre nem akar a gróf új bérletet kötni, hanem eladja”. „Csakhogy a mostani úr, »Miska gróf«, szöba sem állott a parasztokkal; félt a sok huzavonától, és nem bízott benne, hogy ezektől pénzt kap...” Természetesen nem Móricz volt az első, aki meglátta a magyar társadalmi élet oly időszerű problémáját. Az úttörés szerepe Jókai Mór volt, aki az *Akik kétszer halnak meg* című regényében a nagybirtok parcellázásának a kérdése köré szervezte az életanyagot (1881) és Justh Zsigmondé, aki *Fuimus* című regényében szentel figyelmet a bérlet kérdésének 1895-ben. De Móricz volt, aki a bérlet kérdését a parasztság szemszögéből vetette fel — s igen pontosan a belterjes gazdálkodás lehetőségeiből bontotta ki a bérletigény megszületését hősenek gondolkodásában.

A móríci empiriát azonban ezen a ponton az írói beleélés kreálta tények válják fel, ezért van, hogy a nagyon is konkrét gazdasági-társá-

dalmi erők kiszorulnak a figyelem előteréből és helyüket az élettaniak váltják fel a szemléletben. Turi Dani felemelkedésének rajzában nem támaszkodik már a felismeréseket lehetővé tevő tapasztalásra — ez az út ugyanis költőileg bizonyulhat csak járhatónak, élettani indokoltsága van csupán. Nem gazdasági, hanem biológiai csoda viszi előre. S hogy erről van szó, azt Turi Daninak a belterjes gazdálkodásra való áttérése is jelzi, ami motiválatlan marad a regényben, mert Móricz csak ennyit közöl: „Született, felnőtt, kiszolgált a hároméves katonaságát s megházasodott egy ember. Mint a többi. Ott volt, aki volt, a kereszteiőjén, a lakodalmán. Ki gondolta, hogy mi lesz belőle. Az lett, hogy mindjárt az első esztendőn, az apjoktól kapott tisztaöntéses földbe repcét vetett...” Azután káposztát ültet. A következő évben „szétmezszyélte az egész nagy partot, s kiadta bérbe, olyan árért, hogy egy kapavágás nélkül több haszna volt belőle, mint ha megszakítja magát.” A gazdaság modernizálásának a gondolata is felmerül tehát: „Új terveken törte a fejét. A kiélt öreg föld megjavításán, boltban vett, zsákból szitált trágyázáson, földforgatáson, szőlőtelepítésen... Nem minden sikerült, de rá sem fizetett semmire...” A belterjes gazdálkodás, tudjuk, igen munkaigényes, és csak az állhatta a versenyt, aki munkaerővel rendelkezett. S Turi Dani állta: „egy falu asszonynepe volt a vazallusa, a munkáscselédje.” Egy társadalmilag járható (és járt) út ilyen módon válik Móricz interpretációjában a falu népe számára valójában járhatatlanná. Mi sem lesz jellemzőbb tehát, mint az, hogy a regény második könyvében az élettaniság, Turi Dani kivételes szerelmi képessége révén születik meg ismét az évszázadokkal azelőtt megbomlott harmónia úr és paraszt között a grófnő és Dani végzetes szerelmi jelenetében. S ezen a ponton a történelmi igazságszolgáltatás ténye is problematikussá válik. Turi Dani a Pallag megvételeivel a nagygazdák sorába emelkedne, a falu pedig „egyetemlegesen” a Nagyszegert kapná parcellázva, pénzért vissza. S történe mindez a Turi Dani gyakorolta vonzáson túl „egy fiatal plebejus” jóvoltából, aki a grófnő megbízásából kikutatta a Karayak történetét, és azután azt „hazafias gyűlölettel” interpretálta, ilyen módon „honleányi tette” sankallta az idegen és primitívnek gondolt ölelés után vágyakozó asszonyt, aki éppen életcsömörben fuldokolt. Móricz modernista korszakának empirikus tapasztalatai és ezeket a tapasztalásokat körülvevő ideológiai-művészeti burok között produktív ellentmondásokat fedezhetünk fel. Regényteremtő munkájának ugyanis nem volt akadálya ez az ellentmondás, s azt is feloldani látszik az alkotói tűz, amely már itt expresszióba játszik át.

Felmerülhet azonban a kérdés: van-e törvényszerűség az ilyen jellegű ellentmondásoknak a felbukkanásában Móricz modernista korszaka műveiben? Ha arra gondolunk, hogy a *Sáraranyon* kívül a *Jószerencsét* és *A fáklya* szövegében találunk még jelentékeny nyomára, akkor azt kell

mondanunk, hogy a nagy ambícióval készült Móricz-művek velejárója ez első nagy alkotói korszakában. Velejárója, de formájában változó tényezője is. A *Sárarany* lapjain például az értekezőnek a hozzáállása van előtérben, a *Jószerecsét* empirikus szövegrészei ellenben már „költőibek”, következőképpen szervezesebben is beleépülnek a hős tudatvilágának a mozgásgörbéjébe. Úgy is mondhatnánk, hogy a *Sáraranyban* az ilyen jellegű ismeretekről a regényhősöknek nem volt tudomásuk, a *Jószerecsét* írása közben Móricznak már sikerült „szubjektívizálni”, a hősökhöz kapcsolni, tehát mintegy a hősök tulajdonává tenni, ami 1909-ben még csak a maga sajátja volt. A *Jószerecsét* két nagyjelenetén ez jól megfigyelhető. Az elsőben (a regény 2. fejezetében) Rassovszky, a fiatal mérnök, a hengerdébe megy, ahol, miközben gyönyörködik az izzó sínek rohanásában, a „Munkáról” elmélkedik. Azon a helyen áll, ahol „felfő az izzó érc”, „felfúzzad az égő vas”: „A nagy fekete épület, fönt a komor, füstös gerendák csodálatos szerkezete, a hosszú vaskígyók földön futó, égő tarajú siklása, s a néha keresztülsuhogó szél egyszerre rohanták meg túlságosan megfeszített idegeit”. Nemcsak közvetlen itt a tapasztalás, friss és valóságos, az empiriát befogadni mindig kész íróról valló is, aki talán egyetlen hasonlatban árulja el csupán, hogy élmény- és ismeretköréhez viszonyítva számára idegen világban mozog. „Kék zubbonyos munkások ültek a kohónál, kinn az ajtók előtt, s megszkokott fáradt mozdulataikkal ültek vagy ácsorogtak, beszélgettek. Várják, míg a kohójukban felfő az izzó érc, várják az öntés csodálatosan szép perceit. *S addig diskurálnak, mint az esős napokon a kapuban, a falusi földművesek.*” (A kiemelés az enyém. B. I.) Az iparos és az ipari munka közötti különbségről szóló traktátus ebben a jelenetben nemcsak szemléletes, hanem fényt vet Móricznak a problémalátására is: jelzi egyfelől, hogy milyen messzire tudott behatolni a társadalmi élet praxisába, másfelől pedig a megértés fokát is mérni engedi. A regény egészének szempontjából e kérdés felvetésének nincs jelentősége, Rassovszkyt is inkább csak jellemzi, mint motiválja — Móricz társadalomismeretével kapcsolatosan gondolati körét azonban mindenképpen áthatja. Felmerül itt az iparosodás hozta életmód változásának kérdése („Szinte egy kis kárörömmel gondolt az emberek ezreire és millióira, akik a szabad mezőkről lassan be fognak vonulni a gyűlölt gyárak falai közé, s meg fogják tanulni szeretni a bő kenyeret adó világot . . .”), azután megjelenik a szemünk előtt, az ablaktalan, hatalmas, salétrom kiverte gyárepület falának tövében „egy tofla kis ács”, aki „fabrikált valami gyatra kis deszkalapot, három deszkából körülléccelve”, amint „lomhán, sután; mesteremberesen fűrészel”. Rassovszky a látvánnyal kapcsolatban pedig a következőképpen elmélkedik: „— Ez nem, ez nem gyári ember . . . ez a nemes polgári munka képviselője. Mesteremberesen: ez azt jelenti, hogy ezek a mi kis mesterembereink minden munkának tudják a klasszikusan leg-

rosszabb és leglassúbb elvégzési módját, s azt beidegezve állanak doigba.” Végül a gyári munka dicsérete következik: „Itt nincs megállás, itt nincs pipatömés, itt nincs mérícskélés, tétovázás, naplopás. Itt csak egy élet van, a Munkáé, amely egyformán szakadatlan iga alatt tartja a technikai szerveket, a gépeket s az embereket, akiknek minden idegszálat éppenugy kihasználja, mint izmaiknak teljes energiáját. Mert íme, mily csodálatos. Milyen komplikálttá s emberivé válik a legegyszerűbb gépmunka, ha embernek kell azt végeznie. Ennek a két munkásnak, akik a vasollóval átveszik és továbbadják a rohanó sánt, együtt kell dolgozniuk. S ez az együttlétezés, két élő lénynek egymással és két élőnek együtt egy géppel, ez annyira idegmunka már az emberre, annyira nem mechanikai, hogy szinte azt lehetne mondani, hogy méltó feladat az ember képességeihez...”

A magyarországi kapitalizálódás „vidéken” járunk, Móricz sem kerülhette meg tehát a Jókai-regények hozta problémákat. A titánérc hasznosításának a kérdése, a Rassovszky találmányának a motívuma például teljességgel „jókaias”, és hősébe, Rassovszkyba, is szorult egy kevés a Berend Iván lelkéből. De Berend Ivánná már nem válhat: csak mérnöke a Társulatnak, szolgálja, nem pedig vezetője a mammutvállalatnak, amelynek történetét különben egy bekezdésben Móricz el is mondja. Megismétli itt a *Sárarany* írása közben alkalmazott módszerét. Ott a Karay-birtok történetéről, itt a „rimai Feketék” és a Társulat életéről értekeznek, mintha a Monográfia Társulat munkatársa ébredt volna benne fel: „A Társulat már olyan hatalmas, mint az állam... Azelőtt itt csak kis társulatocskák voltak, meg magántulajdonok. Még az én nagyapám idejében a tótok maguk égették a vasat, és olyan vaskenyereket csináltak a kis kemencékben! és szekérral hordták be Rimaszombatba, mint a búzát a vásárra... Kérem, tíz forintokért vették meg a rimai Feketék itt a vassalakat. Tetszik tudni, volt itt régen sok-sok kis olvasztó, de az akkori tökéletlen eljárással alig tudtak a kőzetből valami vasat kivonni. Hát a salak egész hegy volt itt, azt vette meg a két Fekete úr, úgyhogy tíz-húsz forintot adott érte a parasztoknak. Ő aztán eladta a Társulatnak percentre. Ki tudná, hány százezer forintot vettek ők be abból...” Akárcsak a *Sárarany* lapjain, itt is nyomát találjuk Móricz közgazdasági érdeklődésének. Fentebb idézett mondatainak folytatásaként a mérnökök fizetéséről esik szó: „A Társulat legjobban fizeti a gyári mérnököket, azután jönnek a bányánál, azután a szénbányánál...” S még ebbe a gondolati körbe tartozik az a jelenség is, amit a *Jószerecsét* főhőse „herbertizmusnak” nevez, a „kis Herbertekre” utalva, akiket a kultúra és a hétköznapi élet szabályossága tart féken: „Hogy beolvadnak, s szervekké lesznek, alkatrészekké az emberek. Csakugyan, a Társulatnál ebben a generációban már fenyegetően közeledik a herbertizmus veszélye. A társulati főtisztviselők a pubikáikat, a már kényén nőtt s úri túl-

kövérsgben nevelt fiaikat ide tolják be a Társulat mechanizmusába, s ha a múlt generáció emberei még mind alólról, a salakból felkerült emberek voltak, akik őserőt hoztak magukkal, a mostaniak már a hirtelen túltrágyázottság puhaságát fogják erjesztőnek beoltani... Egyszerre megijedt a Társulat jövőjéért...” Egy nagy „családrégeny” mozdult ebben a Rassovszky-elmélkedésben: nemzedékek sorsképei rajzolódhattak volna benne, még hozzá progresszív polgári ideológiai szempontból, amely azonban közelről sem lett volna problémamentes. Tény ellenben, hogy Móricznak a polgársághoz fűzött illúziói éppen a *Jószerecsét* írásának idején voltak delelőjükön, hogy *A fáklya* újrafogalmazásakor ezt a kérdést a vesztett illúziók problémájaként vesse fel.

A *fáklya* is az empirikus részletekben bővelkedő Móricz-regények közé tartozik, következésképpen az ideológiai kérdések nyomatékosabb jelenléte is természetes, hiszen a társadalmi lét szférájáról van szó bennük, olyan módon, hogy az író mintegy közvetlenül néz szembe a társadalmi élet teljességével, illetve nagyobb részleteivel. A regény második könyvének ötödik fejezetében itt érintett problémánk valós volta is igazolást nyer, amikor a hősnek, Matolcsy Miklósnak ideológiai naivságáról beszél, s közben, mint tette az *Arvalányok* népköltészeti gyűjtőjével, ironikus élű szmei portrétját rajzolja meg önmaga egy évtizeddel ezelőtti mivoltának:

„— Hja, a dzsentriuralom — mondta Miklós, aki gyakorlatból még semmit sem tudott erről a kérdésről, ellenben, mint minden debreceni diáknak, ki volt alakulva valamelyes, történelmi tanításokon alapuló, kis-konzervatív felfogása, amelyet egy kevés új és szociális idea tarkított. Amolyan »negyvennyolcas« ideológiába oltott modern szocialista szaváló volt, mint a többiek: aki még azonban nem vont le konzekvenciákat. Azt hitte, a fején találja a szöget...”

A regény öreg papja, akibe az író társadalmi tapasztalatai nyomán az ideológus „lelke” költözött, Matolcsy ámuló szemei előtt a dzsentrikérdés olyan távlatait villantja fel, amelyek lényegéről többet árulnak el, mint amennyi a magyar köztudatban akkor már vagy ötven esztendő óta élt. Az öreg pap a dzsentri jellemzése közben a polgárságot bírálja, s ez a kritika Móricz valóságismerete szempontjából jelentősebb a regényszöveg hangoztatta véleményeknél. Természetesen ez a vélemény sem mellőzhető, hiszen arra figyelmeztet, hogy a dzsentriuralom csak látszat, mert a „dzsentriuralom csak arra való, hogy végrehajtsa a nagybirtokos uralom akaratát, az csak egy olyan adminisztratív gépezet”. S a polgárság ezt a látszatok mögötti valóságot nem ismeri fel:

„A dzsentrit, azt, barátom, a polgárság tartja fenn: mert azt nem tudja, hogy áll a bál... a polgárságnak a közvetlen elnyomója még mindig a dzsentri, hát ő annak jár a kedvébe... Ő csak azt tudja, hogy minden megyei hivatalnok dzsentri... szolgabíró, vicsipán, árvaszék,

mind... mert a vármegye még ma is olyan, mint egy középkori lovagvár, olyan, mint egy külön falu... a falu közepén... és aki ennek tagja, az itthon van..."

Egy nagy, „éles és epés” tirádát vezetnek be ezek a mondatok, s ennek vannak szociológiai szemmel nézve is értékelhető részletei. Ahogy elmondja a polgárosztály tagjainak szolgálai viselkedése „szabályait” például:

„Édes fiam: a vármegyével szemben mindenki gyáva, és mindenki alázatos... Itt vannak ezek az urak, a bérlők, a kereskedők, a gyárosok: ezekbe még annyi önállóság sincsen, mint egy parasztba, mert a magyar paraszt bizony a szemébe néz az úrnak... no, nem is szeretik... Bent a városban is: az ujjadon megszámozhatsz a nagy családokat, és úgy uralkodnak az egész polgárságon, mint a koronázatlan királyok... Hű, az a kereskedő vagy iparos, akivel kezdet szorít egy úr: arról azt nem lehet lemosni, azt a boldogságot, a zsidó ügyvéd, aki tarokkozhat az asztaluknál, a fiatal lateiner orvos, aki ingyen gyógyíthatja őket, a lapszerkesztő, aki az ő dolgaikról dicshimnuszokat írhat... A bankigazgató, akit választás előtt ebédre hívnak meg, és az asszonyok, ennek mindnek az asszonya, akikkel a dzsentri hölgyek néha közös jótékony-ságot csinálnak, persze a letegeződés és a vizit-visszaadás kellemetlen formáságainak mellőzésével... Azokat a nagy kegyeket is, hogy néha szóba ereszkedjenek egy-egy közönséges, maga erejéből lett polgárfélel, csak a polgárság legbefolyásosabb rétegeiből valók kapják meg, de a kisebb polgárságról nem is vesznek tudomást... elég a kolompokat magukhoz édesgetni..."

Viselkedésformák, életmód-modellek, ideológia... a pap nagy magánbeszédének a betétjével ezeken a lépcsőfokon viszi az olvasói gondolkodást Móricz, majd húsz esztendő társadalmi és művészeti tapasztalatai alapján. Az általános köztudottaknak adott új ragyogást itt olyan módon, hogy a polgárság gyáva viselkedése felett tartott kritikái áttekin-tést a „nagybirtokos uralom” felett tartott vádbeszéddé fejlesztette. S hogy ebben a dzsentri és a „vármegye” ellen irányul a gondolati támadás éle, az is törvényszerűnek látszik: az új kutatások (elsősorban Losonczy Ágnesé) is azt bizonyítják, hogy a dzsentri kritikájában találkozunk a „belső-külső”, nemesi, polgári, paraszti, plebejusi kritika, amelyek a társadalom legnagyobb teherterét éppen ebben a nemesi rendben lát-ták”. Móricz regényének papja igyekszik konkrét is lenni, a felsorakoztatott mikrorészletek, az egyes „esetek” igencsak meggyőzően példázzák a pap igazságát. Köztük a körorvosé szociográfiai jellege miatt is kiemel-kezik: „Itt a pap az uraság cselédje... az orvos az uraság cselédje... az orvos a grófnak a tanyáira jár, körorvos, és ő látja el az összes be-teget a gróf minden tanyáján: kap érte fizetésül százötven forintot egy esztendőre!... Ezért meg kell neki tenni legalább száz utat, kocsin, té-

len, nyáron, esőbe, hóba... Hát kérlek, ez az orvos nem szólt semmit, végezte a dolgát, de elkezdett olyanokat mondani, hogy a cselédlakásokat fedni kell, mert behull az eső, dohos a fal, penészes, virágozik a tüdővész, hogy építeni kellene új házakat, patikát kellene felállítani, járványkórházat kövezt... Micsoda! kikiáltották cucilistának, a grófkisasszony nem engedte, hogy megfogja a pulzusát... szóval el kellett mennie...” Azt is azonban meg kell állapítanunk, hogy meddő és tragikusan öncélú a regényben ez a nagy tiráda, ha a helyet és az időt nézzük, amelyben elhangzott, a főhős „kombinációival” szemben azonban kétségtelenül van egy többlete, az, hogy „adatra és biztos anyagra” épült, mert Matolcsy Miklóssal kapcsolatban olvashatjuk a regény egy másik helyén: „Most kedvetlenül éledt fel kusza töprengéséből: hirtelen rájött, hogy most ugyanúgy kombinál adat és biztos anyag nélkül, mint ahogy az értekezését írta...”

A *fáklya* kocsmai nagyjelenete Ardayval a középpontban is az empiria szempontjából vizsgálható talán leginkább. Móricz nagyon is konkrét Arday mind részegebb gondolkodását tükröző „asztali beszédének” a megfogalmazásakor: történelmi (akkor még élő és tevékenykedő) neveket és történelmi eseményeket idéz benne. Tisza Istvánra, Khuen-Héderváry Károlyra, Battyány Tivadarra, Justh Gyulára hivatkozik például, és szerencsés leleménnyel a magyar parlamentarizmus egy évtizedes válságának a fő eseményeire, kezdve attól az „impozáns jelenettől”, amikor a Justh-párt „képviselőházi csatában” „az erőszakoskodó s törvénysértő többség védelmére berendelt darabontokat verte ki az ülésteremből”, addig a jelenetig, amelyben Battyány Tivadar a Nemzeti Kaszinóban pohárköszöntőjében a „jogkiterjesztést”, azaz az általános választójogot ünnepli, amelynek a magyar uralkodó osztály oly nagy ellensége volt. Ebben is valójában a magyar polgári politika gyöngeségéről van szó, amely semmit sem tudott tenni a koalíciós időkben sem, amelyhez a magyar progresszió nem kis illúziókkal közeledett. A nézőpont itt a „Tisza-huszár” Ardayé, aki Justh Gyulát a következőképpen jellemzi a koalíciós idők pártharcaival kapcsolatban: „Justh Gyula, Lukácsal való alkudozásával, azzal a készséggel, amellyel oly felettébb olcsón volt hajlandó pártját a Lukács sötét terveinek rendelkezésére bocsátani, és azzal a soha meg nem bocsátható vaksággal, hogy az ő párttűtése hiúsította meg a koalíció katonai követelésének megvalósítását, válságba döntötte magát a koalíciót, és belelökte a nemzetet ebbe a mostani áldatlan helyzetbe: mindezzel elvesztette Justh Gyula és pártja a nemzet művelt és független közösségének a bizalmát és rokonszenvét... Ezt a csorbát pedig nem lehet kiküszöbölni sem kortesutakkal, sem újra megfejtelt függetlenségi programmal, sem képviselőházi verekedésekkel...” Az Arday perspektívájából, tehát a magyar uralkodó osztályok szemszögéből, „Tisza István... Az egyetlen férfi...”. Az sem mellékes természetesen,

hogy ezt az akkoriban vallott nézetet a regényhős részegségének mélypontján, már dadogva fogalmazza meg. S valóban, a történelmi események mutatják, Tisza István uralma következett.

A papné, aki Arday után lép fel a maga értékelésével, a Tiszák politikájának bírálatában ugyancsak a magyar polgárság nemlétének a kérdését veti fel, s mintegy tovább mondja az öreg pap gondolatait. „A Tiszák mentették meg a magyar dzsentrit...” — szögezi le Arday egykori szeretője. „Árlecsapolás, olcsó kölcsönök, bankok, nagy pénzek semmiért, ha nem lettek volna Tiszák, akkor már Magyarországon régen nem volna dzsentri; de lássa... a Tiszák voltak az okai annak is, hogy a magyar urak így lejáratták magukat: mindent megtettek a magyar urak maradékaiért, bedugták őket hivatalokba, nekik adták a minisztériumokat és az egész megyét és minden hivatalt, ami csak van, de azt nem engedték meg, hogy ez az osztály gondolatvilága átalakuljon...” A magyar urak nem tanultak meg dolgozni, nem értenek a földműveléshez, pedig a kezükben van a föld. „Hát hogy van az — folytatja a papné, de már a mondatokon az író indulata süt át —, hogy az a földbirtokos, akinek Dózsa György leveréséért adományozta II. Ulászló a Csehpusztát, és négyszáz év óta a földjéből él: mióta csak önálló gazda, mindig ráfizet a gazdálkodásra, idegen és piszkos pénzeket kell keresnie s behoznia a birtokba, hogy fenn tudja magát tartani...” Vitathatatlan, hogy a papné is az író szócsöve a magyar társadalom akkor időszerű kérdéseivel kapcsolatosan, miként azt e több oldalas nagy oráció központi gondolata bizonyítja: „Hát azt akarom mondani, hogyha Tisza Kálmán annak idején azt mondja: menjen el a fiatal suszterinasnak!... akkor ő lett volna a magyar urak legnagyobb jótévője... És ha Tisza István azt mondta volna: menjetek kereskedőnek, akkor még lehetett volna valami ebből a szegény országból, ahol minden van, csak magyar gyáros nincs, meg magyar kereskedő... és maholnap nem lesz magyar földbirtokos sem... és meg van halva ez az ország...”

A *fáklya* tehát az empiria fokozatos változásáról ad hírt: a társadalmi-történelmi tényeket mindinkább társadalomfilozófiai burok veszi körül, a *Tündérkert*ben pedig Móricz történelemfilozófiája kerül előtérbe. További vizsgálatok tudnák csak kimutatni, hogy a Móricz-regényekben végbemenő változás milyen kapcsolatban áll a megírás idejének és a regény-időnek fokozatos distanciája feltűnésével, bizonyos azonban, hogy Móricz ilyen útja egyértelműen a történelmi regény felé vezetett. A *Lobogó szövétnel*hez még egészen közel álló eseményekkel találkozunk, a *fáklya* lapjain ugyanezek az események már történelmi, a Tiszakorszak alkonyának légkörében idézik a majd tíz esztendővel azelőtti történéseket. A *Tündérkert* ezért játszhatja egy alakulástörténeti szakaszban a lezáró mű szerepét, nézzük akár Móricz ideológiáját, akár azoknak a törekvéseknek a kiteljesedését, amelyeknek kezdetei az 1900-as

évek második felében voltak. A társadalmi „empíriát” történelmi tények és interpretációjuk váltja fel, következésképpen a személyességnek is igen nagy lesz a szerepe immár. A *Tündérbkert* történelmi dezilluzioniz-musa, majd *A nagy fejedelem* „nemzetmentő programja” (előképeit az 1910-es évek regényeiben már kereshetjük!) teljességgel az íróé, mint volt az illúzió is pályája első évtizedében, amely a „szép világ”-képzethez fűzte. Az empíria ismét majd a harmincas évek egyes műveiben reha-bilitálódik, miután Móricz már megjárta az *emlék* édes-bús, hol derűs, hol melankolikus tájait is — erotikus nyomatékokkal *Az Isten háta mö-gött* és *A fáklya* egyes erőteljes lapjain és didaktikus felhangok kísére-tében a *Légy jó mindhalálig* s az ezt követő regényekben.

(Folytatjuk)